

Yaroshko, A. A. 1894b. *Rol selskokhozyaystvennoy mashiny na Yuge v svyazi s rabochim voprosom* [The Role of the Agricultural Machine in the South in Connection with the Labor Question]: Dokl. d. chl. A. A. Yaroshko v zasedanii 7 yanv. 1894 g. Moskva: A. A. Levenson [In Russian].

Janzen, R. 1999. *The Prairie People: Forgotten Anabaptists*. Hanover, NH: University Press of New England.

Kropotkin, P. 1993. *Fields, Factories and Workshops*. New Brunswick and London.

УДК 94 (977):37.091«1882/1897»

DOI:

В. М. Крижанівський

ORCID: 0000-0003-0958-253X

*Центральний державний історичний архів України, м. Київ,
Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка*

О. А. Чумаченко

ORCID: 0000-0002-6889-5221

*Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка*

V. Kryzhanivsky

Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv;

Oleksander Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

O. Chumachenko

Oleksander Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

КРИЗА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИХОВАНЦІВ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НА ТЕРЕНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1882–1897 рр.

*The Employment Crisis of Glukhiv Teacher's Institute Graduates
in the Territory of the Russian Empire (1882–1897)*

У статті проаналізовано кризу працевлаштування випускників Глухівського учительського інституту, яка мала такі прикметні ознаки. По-перше, істотно скоротилася кількість вакансій у міських училищах базового навчального округу. Так, 1882 р. тільки 37,5% випускників Глухівського інституту влаштувались у міських училищах Київського навчального округу. По-друге, виник значний часовий проміжок між закінченням навчання та працевлаштуванням — від кількох місяців до одного-двох років. Наприклад, близько половини випускників Глухівського інституту в 1887–1889 рр. отримували направлення на роботу через рік-два після отримання диплому. По-третє, погіршилася якість штатних посад, що пропонувалися

випускників. Так, 1885 р. 46% випускників інституту отримали направлення не в міські, а в сільські 2-класні училища Полтавської та Чернігівської губ.; 1888 р. вже 40% випускників направляються на роботу в сільські 2- та 1-класні й міські приходські училища. Завершення кризи 1898 р. пов'язуємо не стільки з інтенсивною розбудовою мережі міських училищ у Київському навчальному окрузі, скільки з вимушеним працевлаштуванням випускників інституту в освітніх закладах Одеського, Ризького, Варшавського навчальних округів.

Ключові слова: Глухів, учительський інститут, навчальний округ, міське училище, вчитель

The article examines the systemic employment crisis faced by graduates of teacher training institutes in the Russian Empire from 1880 to 1902. The initial signs of the crisis were observed in educational districts such as Kazan, Vilna, Orenburg, and St. Petersburg since 1880. The focus is on the specific problem of employment for graduates of the Hlukhiv Teachers Training Institute during the period 1882–1897. Despite regional variations, the employment crisis exhibited similar causes and noticeable indicators. Firstly, there was a significant decrease in the number of vacancies in city schools within the basic educational district. For instance, in 1882, only 37.5% of Hlukhiv Teachers Training Institute graduates found employment in the city schools of the Kyiv educational district. Secondly, there was a considerable time gap between graduation and employment, ranging from several months to one or two years. For example, about half of the graduates of the Hlukhiv Institute in 1887–1889 started working a year or two after receiving their diploma. Thirdly, the quality of full-time positions offered to graduates declined. In 1885, 46% of the Institute's graduates were assigned to rural second-class schools in Poltava and Chernihiv provinces, and in 1888, almost 40% were sent to work in rural schools of the 2nd and 1st classes and city parish schools. The crisis disproportionately affected graduates of Hlukhiv, Vilna, Orenburg, Kazan, and Belgorod teacher training institutes due to the limited number of city schools in the districts where they operated. The Ministry of Education partially alleviated the crisis by significantly reducing state orders for institutes in the 1880's — 1890's. However, the crisis only truly abated with the intensive development of a network of city schools in the 1890's and early 1900s across the majority of educational districts in the Romanov Empire. By the early 1900s, this imbalance persisted only in the Kyiv educational district, forcing 50% of Hlukhiv Teachers Training Institute students to work in educational institutions in Odesa, Riga, and Warsaw educational districts.

Keywords: Hlukhiv, teachers training institute, educational district, city school, teacher.

Актуальність дослідження та постановка проблеми. Країни Євросоюзу та їхні європейські сусіди (Велика Британія, Норвегія, Україна (до лютого 2022 р.), Білорусь (до лютого 2022 р.)) вважаються державами з високим або достатньо високим рівнем життя. Проте однією з найбільших проблем цих країн є істотне загальне безробіття та безробіття серед молоді. Так, у заможній Європі на 2021 р. рівень безробіття становив 7%. Утім, в таких країнах ЄС як Іспанія та Греція безробіття сягає 15–16%, а серед молоді — 34%. Подібні виклики безробіття спостерігаємо й в сучасній Україні. Так, на 2021 р. офіційно безробітними в нашій країні є 9,9% осіб, а серед молоді — 19,1%. Зрозуміло, що криза працевлаштування на теренах України не є даниною сьогодення, але й з різною інтенсивністю проявлялася в добу Модерну. У зв'язку з цим доцільно ретроспективно проаналізувати проблему працевлаштування української молоді на прикладі випускників Глухівського учительського інституту останньої чверті XIX ст. на теренах України та Російської імперії загалом.

У сучасній *українській історіографії* криза працевлаштування випускників учительських інститутів, зокрема Глухівського, доби царату не викристалізувалася в дослідницьку проблему (Белашов, В. І. 2014, с. 39–54; Дем'яненко, Н. М. 1998, с. 1–50; Крижанівський, В. 2017, с. 1–95; Крижанівський, В. М. 2019, с. 1–135)¹. Лише в окремих працях російських науковців побіжно окреслено труднощі з працевлаштуванням випускників Оренбурзького учительського інституту на межі 1880–1890-х рр. та скорочення державного замовлення для Казанського, Віленського й Московського учительських інститутів у 1880-х рр. Утім, у цих розвідках наведені факти лише фоново проходили крізь наратив, не претендуючи на окреслення координат потенційної проблеми дослідження (Алешина, С. А. 2013, с. 55–61; Мустафина, Ф. З. & Корнилова, И. В. & Магсумов, Т. А. 2014).

Наукова новизна нашого дослідження полягає в тому, що на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел схарактеризовано проблему працевлаштування випускників Глухівського учительського інституту в заклади міської освіти підросійської України та Російської імперії загалом.

Мета нашого дослідження — осмислити природу системної кризи працевлаштування випускників Глухівського учительського інституту в підросійській Україні та на теренах Російської імперії загалом в останній чверті XIX ст. Досягнення мети уможливується реалізацією таких завдань: визначити хронологічні межі, базові прояви та причини розгортання кризи працевлаштування; з'ясувати фактори, що сприяли її успішному подоланню.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості й системності. Вони реалізуються через застосування загальнона-

¹ Кравченко І. М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). Автореферат дис. канд. пед. н. 13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ, 2008. 21 с.

укових (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний) методів. Так, використання історико-генетичного методу дає можливість розкрити причиново-наслідковий зв'язок працевлаштування випускників Глухівського інституту. Історико-порівняльний метод уможливило вивчення проблеми в ширших часових і просторових межах. Зрозуміло, що інтенсивність, гострота кризи працевлаштування, динаміка виходу з цієї непростой ситуації для вчительських інститутів істотно різнилась в часі й залежала від економічної й політичної ситуації в освітніх регіонах багатолікої імперії. Проте ці відмінності не заважають умежувати це соціальне явище в єдині хронологічні рамки.

Джерельною базою дослідження є актова та справочинна документація останньої третини XIX ст., яка опублікована в збірниках документів та спеціалізованих виданнях Російської імперії або зберігається в рукописній, машинописній формі в Ф. 707 (Київський навчальний округ) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та Ф. 733 (Департамент народної освіти) Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, РФ). Так, використання актової документації (Положення про міські училища (1872), накази по міністерству народної освіти) дає можливість простежити державну політику з підготовки та працевлаштування випускників учительських інститутів в останній чверті XIX ст. на теренах Київського навчального округу й Російської імперії загалом. Аналіз справочинної документації (протоколи засідань педагогічної ради Глухівського учительського інституту, службове листування) дав змогу реконструювати щорічну динаміку працевлаштування випускників учительського інституту.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, перші прояви кризи доречно віднести вже до 1880 р., бо відсутність вакансій у міських училищах Казанського та Віленського навчальних округів проявилася саме цього року (Мустафіна, Ф. З. & Корнилова, И. В. & Магсумов, Т. А. 2014)¹. У 1882–1884 рр. криза працевлаштування набрала обертів й у Київському та Оренбурзькому округах². Про те, що криза працевлаштування вийшла за локальні межі, свідчить лист попечителя Санкт-Петербурзького учительського інституту від 12 червня 1882 р. в Міністерство народної освіти про доцільність скорочення кількості інститутів³. За верхню межу доцільно обрати проміжок часу 1896–1902 рр., коли проблема втратила актуальність

¹ Двадцятипятилетие Виленского учительского института. 1875–1900. Краткая историческая записка. Вильно, 1900. С. 58–59; Сборник постановлений Министерства Народного Просвещения. Царствование Александра III, 1881–1883 годы. Спб., 1892. Столбец (Далее — Ст.) 960.

² Центральный державный историчний архів України, м. Київ (Далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 48. Спр. 22. Арк. 23–25; Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование императора Александра III, 1885–1888 годы. Т. 10. Санкт-Петербург, 1894. Ст. 11.

³ Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (Далее — РГИА). Ф. 733. Оп. 174. Д. 227. Л. 62. (витяги зберігаються в Історико-педагогічному музеї Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка).

у Київському, Казанському, Белгородському, Оренбурзькому та Віленському округах. Доречно зазначити, що надлишковість педагогічних кадрів у 1880-х рр. також проявилася, хоча й у значно легшій формі, в Московському та Санкт-Петербурзькому округах¹. Для Глухівського інституту кризовими були 1882–1897 рр.

Варто відзначити, що криза працевлаштування, попри регіональні особливості, мала достатньо уніфікований перелік прикметних проявів, а саме: істотне скорочення кількості вакансій у міських училищах базового навчального округу; відхилення в часі працевлаштування від кількох місяців до одного, двох років; погіршення якості штатних посад, які пропонувалися випускникамі.

Зазначимо, що Київський навчальний округ — це освітній регіон Російської імперії, в якому вповні виявилися базові ознаки кризи. Відповідно до Положення про учительські інститути (1872) Глухівський інститут створювався для підготовки педагогів лише двох лівобережних губерній названого округу. В свою чергу, на теренах Київської, Волинської та Подільської губ. діяли міські училища Положення 1869 р., котрі спочатку не розглядалися як потенційне місце роботи для випускників учительського інституту Чернігово-Сіверщини².

У 1878–1898 рр. кількість вихованців інституту, працевлаштованих у міських училищах Полтавської та Чернігівської губ., істотно коливалась. Утім, уже перші випуски показали, що неможливо працевлаштувати всіх вихованців у межах двох адміністративно-територіальних локацій. Так, 1878 р. тільки 70% випускників (14 осіб) отримали призначення, 1879 р. — 76,9% (10 осіб), 1880 р. — 73% (11 осіб). 1882 р. показники просіли до 37,5% (5 осіб), проте в наступні два роки ситуація нібито поліпшилася: 1883 р. простежуємо зростання до 62,3% (10 осіб), а 1884 р. — 57% (8 осіб)³

Проте поліпшення було оманливим: воно затіняло поступове розгортання кризи. Якщо кількісні показники працевлаштування в міські училища справді істотно зростали, то інший важливий маркер — час працевлаштування — вже істотно відрізнявся від 1881 р. Наступні 6 років перетворилися на справжнє випробування на міцність для вихованців, керівництва

¹ Празднование двадцатипятилетнего юбилея С-Петербургского учительского института. 1872–1897. Санкт-Петербург, 1898. С. 8; Сборник постановлений и распоряжений по учительскому институту, учительским семинариям и низшим учебным заведениям Московского учебного округа. Москва, 1895. С. 10.

² Высочайше утвержденные Положения: 1) О городских училищах и 2) Учительских институтах // Полное собрание законов Российской империи. Царствование государя императора Александра II. Т. 47. Отд. 1. Санкт-Петербург, 1875. С. 727.

³ Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1878. № 8. С. 297–298; Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1879. № 9. С. 259–260; Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1879. № 8. С. 234; Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1880. № 8. С. 272; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 48. Спр. 22. Арк. 23–25; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 49. Спр. 23. Арк. 21–23; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 50. Спр. 20. Арк. 4–7.

інституту та очільника Київського округу. Коли 1886 р. показники працевлаштування ще сягали 46,1% (6 осіб), то 1887 р. вони впали до 18,7% (3 особи), а 1888 р. — до катастрофічних 6,6% (1 особа). Не значно ліпшими були 1889 р. з 25% (4 особи), 1890 р. з 23% (3 особи), 1891 р. з 25% (3 особи)¹.

Надія на покращення зажеврїла тільки 1893 р. з 47, 5% (8 осіб)². У свою чергу, 1895 р. з 78,5% (11 осіб) та 1896 р. з 60% (12 осіб) підтвердили тенденцію до встановлення балансу між кількістю випускників інституту та вакансій у навчальних закладах двох губерній³. Хоча статистичні дані 1895 й 1896 рр. наближаються до передкризових показників, проте інший маркер, час працевлаштування, ще істотно відрізнявся від 1881 р. Лише успішне працевлаштування випускників 1898 р. дало підґрунтя стверджувати про мінімізацію проявів кризи працевлаштування в Київському окрузі для вихованців Глухівського інституту⁴.

Доречно відзначити, що в інших навчальних округах Російської імперії гострота кризи була подібна до реалій Лівобережної України. Наприклад, у 1888–1892 рр. в Оренбурзькому окрузі в 21 міське училище влаштувалося лише 11 осіб з 63 випускників. Шість осіб потрапили в повітові училища цього ж округу та ще 6 осіб — у міські училища Західного та Східного Сибіру. Інші 40 осіб були змушені влаштуватися на роботу в сільські школи або звільнялися від необхідності відпрацьовувати державне навчання. Як бачимо, глибина кризи в цьому окрузі була ідентична українським реаліям, коли рівень працевлаштування в материнському окрузі коливався загалом у межах 27%, а в міських училищах — 17%⁵.

У Віленському окрузі ситуація була дещо краща, що пояснювалося істотним впливом випускників з початку 1880-х рр. у Ризький, Варшавський, Кавказький навчальні округи, Сибір та невеликим випуском вихованців загалом. Тому для випускників цього інституту кризові роки поєднувалися з достатньо прийнятними. До кризових можна віднести 1880–1882 рр., коли 50% випускників були змушені працевлаштовуватися за межами Віленського округу. На справжній виклик перетворився 1887 р., коли з 10 випускників учительського інституту в міські училища влаштувалася лише 1 особа, 1891 р. з 11 осіб — лише 3 вихованці, а 1892 р. на 8 випускників виявилось 4 вакансії⁶.

¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 52. Спр. 20. Арк. 2–3, 46, 55; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 53. Спр. 22. Арк. 2–6; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 53а. Спр. 22. Арк. 2–4 зв., 14; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 54. Спр. 22. Арк. 4–6; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 55. Спр. 76. Арк. 2–5.

² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 59. Спр. 79. Арк. 1–5.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 61. Спр. 79. Арк. 3–4; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 60. Спр. 85. Арк. 3–8; Циркуляр по управлению Киевским учебным округом за 1895. № 10. С. 408.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 64. Спр. 22. Арк. 3–6, 14; Циркуляр по управлению Киевским учебным округом за 1898. № 7. С. 249, 252.

⁵ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование государей императоров Александра III и Николая II, 1894–1895 годы. Т. 13. Санкт-Петербург, 1898. Ст. 367.

⁶ Двадцатипятилетие Виленского учительского института. С. 58–60, 63, 65–66.

Разом з тим, навіть у Московському навчальному окрузі, який був якісно забезпечений міськими училищами в 1880-х рр., 15–25% вихованців не могли вчасно знайти вакансій. Подібні труднощі відчувала й частина випускників Санкт-Петербурзького інституту: в другій половині 1880-х — 1890-х рр. вони були змушені переходити в міські училища Ризького округу та Сибіру.

Іншим важливим показником розгортання кризи став час працевлаштування як у материнському навчальному окрузі, так і в інших освітніх округах імперії. Традиційно випускні іспити в учительських інститутах відбувались у травні, а наприкінці червня, в липні, зрідка — у серпні вихованців розподіляли по міських училищах. Справді, в 1877–1882 рр. 80–100% вихованців Глухівського інституту отримували направлення на роботу в окреслених хронологічних межах¹. Проте вже 1883 р. 36% випускників були працевлаштовані тільки у вересні — жовтні, а одна особа — на початку 1884 р.²

У 1887–1892 рр. кількість вихованців інституту, які були працевлаштовані в липні — серпні, коливалась у межах 6–25%. Частка ж випускників інституту, що працевлаштовувались у міські училища у вересні — грудні, сягала 65–75%; ба більше, в найбільш кризові 1887–1889 рр. від 7 до 55% вихованців отримували омріяне направлення тільки через 1–2 роки після отримання диплому³. Тільки в 1893–1896 рр. розпочалася поступова нормалізація: зникло таке явище, як працевлаштування через рік; проте частка осіб, яких направляли на роботу у вересні — грудні, залишалася високою й досягала 70%. Якщо 1897 р. частка працевлаштованих у липні — серпні зросла до 35%, то 1898 р. вона досягла докризових показників у 80%⁴.

Подібні часові зміщення спостерігаються й у Харківському навчальному окрузі. Так, 1895 р. з випуску Белгородського інституту влаштувалося на роботу у вересні 4 особи (трос — в повітові училища, один — у міське). Лише 1902 р. ситуація нормалізувалася й усіх випускників інституту направили на роботу в серпні, а 1903 р. — в липні (Москвин, В. М. 2014, с. 34–35).

Як уже зазначалося, що гострішою ставала криза, то все істотніше погіршувалася якість робочого місця, яке пропонувалося випускникам. Відповідно до законодавства 1872 р., інститути готували осіб, які могли працюва-

¹ Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1877. № 8. С. 208; Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1878. № 8. С. 297–298; Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1879. № 12. С. 320; Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1879. № 9. С. 259–260; Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1879. № 8. С. 234; Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1880. № 8. С. 272; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 48. Спр. 22. Арк. 23–25.

² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 49. Спр. 23. Арк. 21–23.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 53. Спр. 22. Арк. 2–6; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 53а. Спр. 22. Арк. 2–4 зв; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 54. Спр. 22. Арк. 4–6; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 55. Спр. 76. Арк. 2–5.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 59. Спр. 79. Арк. 1–5; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 60. Спр. 85. Арк. 3–8; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 61. Спр. 79. Арк. 3–4; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 60. Спр. 85. Арк. 3–8; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 64. Спр. 22. Арк. 3–6; Циркуляри по управленню Киевским учебным округом за 1895. № 10. С. 408.

ти на посадах помічника вчителя, вчителя та завідувача міського училища. Оскільки міське училище за навчальною програмою наближалося до прогімназії, то вихованці інституту мали повне право працевлаштовуватися в цьому навчальному закладі учителями-предметниками. За необхідності, іншим альтернативним місцем роботи могли бути посади вчителя підготовчого класу, учителя співів у чоловічій гімназії або вчителя-предметника в жіночій гімназії.

У другій половині 1880 — на початку 1890-х рр. через брак місць у міських училищах лівобережних губерній Київського округу як альтернатива почали розглядатися сільські дво- та однокласні народні училища, міські парафіяльні школи, сільськогосподарські школи. Так, 1885 р. вже 46% випускників інституту влаштувалися у сільські 2-класні школи Полтавської та Чернігівської губ.¹ Проте вже 1886 р. вакансії в цих навчальних закладах стали рідкістю. Наприклад, збереглися відношення директорів народних училищ Чернігівської губ. (від 15 листопада 1886 р.) та Полтавської губ. (від 19 листопада 1886 р.) до керівництва Київського навчального округу про відсутність вакансій у сільських 2-класних училищах². Через два роки ситуація погіршилась і 1888 р. 40% (6 осіб) випускників місцевого інституту працевлаштувалися у сільських одно- та двокласних училищах та міських однокласних парафіяльних училищах Полтавської й Чернігівської губ.³ У 1889 та 1890 р. 31,5% та 23% відповідно випускників направлялись у міські парафіяльні й сільські народні школи п'яти губерній Київського округу⁴. Тільки в 1891–1894 рр. ця невтішна практика стала рідкісною. Доречно зазначити, що вихованці Глухівського інституту працевлаштовувалися у сільські школи інших освітніх округів. Так, випускник 1892 р. Ф. Абраменко в 1892–1894 рр. працював у Михайлівській сільськогосподарській школі (Харківська губ.), Юнаківському народному училищі (Харківська губ.). Тільки 1896 р. йому вдалося потрапити в штат Орського 4-класного міського училища Оренбурзького округу⁵.

Після окреслення параметрів кризи працевлаштування доцільно з'ясувати причини її розгортання на початку 1880-х рр., проаналізувати напрямки державної політики щодо мінімізації її наслідків та схарактеризувати фактори, що уможливили успішне її подолання в 1896–1902 рр.

Криза з працевлаштуванням випускників учительських інститутів не стала неочікуваною для освітян підросійської України та імперії загалом. У 1869–1870 рр. за пропозицією журналу Міністерства народної освіти

¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 51. Спр. 20. Арк. 17–19.

² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 52. Спр. 20. Арк. 7, 19.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 53а. Спр. 22. Арк. 2–4 зв.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 54. Спр. 22. Арк. 4–6; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 55. Спр. 76. Арк. 2–5.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 55. Спр. 76. Арк. 2–5.

відбулося обговорення проектів про міські училища та учительські інститути. У редакцію видання надійшли листи-відповіді від досвідчених педагогів та керівництва більшості навчальних округів, де було окреслено головні загрози для успішного реформування системи народної освіти. Так, дописувач із м. Ярославль (Московський навчальний округ) Введенський звернув увагу на те, що на посади в міські училища претендуватимуть не тільки випускники учительських інститутів, але й діючі, досвідчені повітові вчителі. За його розрахунками, на початок 1870-х рр. потреба новостворених училищ округу в кадрах становитиме 200 одиниць. Проте й без створення спеціалізованого навчального закладу, тобто учительського інституту, ці вакансії могли одразу заповнити наявні повітові вчителі. Також дописувач відзначив, що потреба округу в оновленні педагогічних кадрів щороку коливатиметься в межах 2–4% (4–8 осіб). На основі статистичних розрахунків він зробив слушне зауваження: як держава знайде 20–25 вакансій щороку для вихованців учительських інститутів у міських училищах округу¹.

Подібне застереження висловили й попечитель та Попечительна рада Санкт-Петербурзького навчального округу, які в листі відзначили, що за 6 років 7 учительських інститутів зможуть підготувати 1050 вчителів, що буде достатньо для 100% забезпечення педагогічними кадрами міських училищ усєї держави. Також адміністратори-освітяни столичного навчального округу звернули увагу на виникнення проблеми працевлаштування вчителів повітових училищ². Подібні статистичні розрахунки та зауваження висловили Попечительна рада та попечитель Одеського округу. За їх розрахунками, в кращому разі в окрузі буде створено 60 міських училищ, які потребуватимуть щороку 15 випускників. І це тільки за умови, що в середньому вчитель міського училища працюватиме в освіті лише 8 років. І навіть за такої ідеальної ситуації, вони висловили припущення, що від 7 до 10 вихованців учительського інституту не зможуть вчасно влаштуватися на роботу³.

Ці застереження, хоча й зі значним коригуванням, справдились у Віленському, Київському, Оренбурзькому, Казанському, Харківському, Московському, Санкт-Петербурзькому округах. Доречно відразу вказати на неточності в розрахунках. У системі початкової та середньої освіти Російської імперії поширеним було відрахування вихованців та залишення на другий рік. Навіть 1880 р. 9 учительських інститутів випустили тільки 148 вихованців, хоча «на папері» мало б бути 180–225 осіб. Чому відбулося таке від-

¹ Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. Санкт-Петербург, 1870. С. 66–67.

² Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. Санкт-Петербург, 1870. С. 217.

³ Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. Санкт-Петербург, 1870. С. 430.

хилення? В учительські інститути в революційні 1870-х рр. масово вступала бунтарська молодь, яку виключили з гімназій, духовних семінарій. Зрозуміло, що такий анархічний, різновіковий контингент також не зміг прижитися в учительських інститутах-інтернатах. Закономірно, що велика кількість вихованців достроково залишали навчання. Наприклад: з Глухівського інституту 1875 р. вибуло 3 особи, 1876 р. — 10 осіб, 1877 р. — 12¹, 1878 р. — 12, 1879 р. — 9, 1880 р. — 8, 1881 р. — 11. Подібні масові відрахування простежуються й у Санкт-Петербурзькому інституті (Авдеева, Т. С. 2012, с. 213–219)².

Разом з тим, зауваження критиків проектів про недостатню кількість навчальних закладів та конкуренцію повітових учителів загалом справдилися. Зрозуміло, що в кожному навчальному окрузі динаміка відкриття міських училищ була різною, що зумовлювалося регіональною специфікою. Тому цю проблему доцільно розглянути окремо по округах. Серед округів, які найбільше постраждали від кризи відсутності вакансій у міських училищах, можна назвати Київський, Віленський, Оренбурзький, Казанський і Харківський.

У Київському окрузі 1874 р. відкрито Глухівський інститут, який готував педагогів для 14 міських училищ Чернігівської губ. та 12 міських училищ Полтавської губ. Проте реально інститут забезпечував педагогічними кадрами й Сосницьке повітове училище, Ніжинське грецьке училище, зразкове училище при учительському інституті, Суразьке однокласне училище в Чернігівській губ. та 3 повітових училища в Полтавській губ.

Можливо, в декого складеться думка, що кількість міських училищ у регіоні є недостатньою, дискримінаційною порівняно з іншими навчальними округами імперії. Проте зауважимо, що дві лівобережні губернії Київського округу на межі 1870–1880-х рр. стали прикладом найбільш масового й оперативного перетворення повітових училищ на міські. Так, у Полтавській та Чернігівській губ. на 1880-ті рр. одне міське училище припадало на 20 тис. міських мешканців. У 1880–1890-х рр. на теренах імперії це було оптимальне співвідношення між кількістю навчальних закладів такого типу й кількістю міського населення округу. Наприклад, тільки 1896 р. до цих показників наблизилися Московський (24,3 тис.), Ризький (24 тис.), Санкт-Петербурзький (35,4 тис.), Казанський (21,4 тис.), Оренбурзький (23,3 тис.), Кавказький (30,8 тис.), Західносибірський (23 тис.) округи, Східна Сибір (20 тис.),

¹ РГИА. Ф. 733. Оп. 174. Д. 117. Л. 176 об.: (Із донесення попечителя Київського навчального округу Міністру народної освіти від 12 червня 1877 р.: «донесение об утверждении двух постановлений Педагогического совета Глуховского учительского института: 1) от 18 апреля 1877 г. об увольнении воспитанника I курса Николая Козачковского за дерзкие слова, произнесенные учителем рисования в классе, с правом поступления в другие заведения; 2) от 20 апреля 1877 г. об исключении из сего заведения воспитанника I курса Семена Бугаева за кражу у товарища часов, с лишением права поступления в другие учебные заведения и на службу по учебному ведомству Киевского учебного округа»).

² Празднование двадцатипятилетнего юбилея С-Петербургского учительского института. С. 7.

Приморський край (19 тис.). У той час як одне міське училище в Харківському окрузі припадало на 38, 4 тис., Одеському — 52 тис., Віленському — 73 тис., Варшавському — 268 тис., Туркестанському краї — 86 тис. міських мешканців¹.

Іншим прикладом того, що освітня мережа Полтавської та Чернігівської губ. відповідала викликам часу, є рівень доступності освіти для дітей 8–11 років. За даними перепису 1897 р., серед міського населення частка дітей відповідного віку становить 8–9%, у великих містах — 7%, а у столицях знижується до 4,5%. Із цієї категорії хлопчики становили 50%: 4 — 4,5%, 3, % та 2,25% відповідно. Так, на 1905 р. частка міських хлопців у Чернігівській губ., що навчалися в школах, сягала 4,1%, а в Полтавській губ. — 3,3%². З наведених фактів бачимо, що створена освітня мережа міських парафіяльних та міських училищ Положення 1872 р. у двох лівобережних губерніях була оптимальною й не могла бути істотно покращена в 1880–1890-х рр. Якщо в Московському та Санкт-Петербурзькому округах у 1885–1896 рр. частка міських училищ зроста майже на 50%, то в Київському було відкрито тільки Глухівське училище ім. Ф. Терещенка (1888)³. Проблема була в іншому: дві губернії Київського округу, навіть з оптимальною мережею міських училищ, ні за яких умов не могли забезпечити достатньою кількістю вакансій випускників Глухівського інституту.

Також кризу працевлаштування посилила й швидка реорганізація повітових училищ у міській в Полтавській та Чернігівській губ. Чому стався такий парадокс, а, може, й закономірність? За штатом повітових училищ, в кожному навчальному закладі відповідного типу мали бути обов'язково штатний наглядач та три вчителі предметники з російської мови, математики, історії та географії. Тобто до реорганізації 1878–1879 рр. у регіоні функціонувала мережа з 30 повітових училищ, що забезпечували роботою разом з Ніжинським грецьким училищем 123 особи⁴. Проте після реорганізації в регіоні було відкрито 25 міських училищ, з яких 84% були двокласні, а 16% — трикласні. Оскільки в міських училищах один учитель мав припадати на кожний клас, то кількість обов'язкових штатних одиниць просіла до 106 осіб.

¹ Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1898. С. 1–243.

² Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи (Данные 1905 года) / Ред. В. И. Фармаковского и А. А. Шапеллона. Одесса, 1908. С. XXIX–XLIX.

³ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1894. Часть IV. Черниговская губерния. Киев, 1894. С. 70; Извлечение из Всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1888 и 1889 годы. Санкт-Петербург, 1893. С. 142–144; Извлечение из Всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1892 год. Санкт-Петербург, 1897. С. 283–289; Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. С. 2–27.

⁴ Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии // Памятная книжка на 1878 год. Личный состав должностных лиц показанных по сведениях, оставленным в конце 1877 года. Чернигов, 1878. С. 1–170.

Ба більше: просідання вакансій на 14% було підсилене й іншим несприятливим фактором. Освітнянські експерти ще 1869 р. зробили слушне зауваження, що реформа училищ може залишити без роботи молодих, талановитих повітових учителів. Тому Міністерство народної освіти для успішної адаптації цієї категорії запровадило додаткові курси при учительських інститутах. У 1876–1878 рр. через відповідні курси Глухівського інституту пройшли 26 молодих повітових учителів регіону. Зауважмо, що подібні курси організовувалися при всіх учительських інститутах. Окрім того, повітові училища Полтавської та Чернігівської губ. очолювали переважно досвідчені педагоги, які також не збиралися звільняти місця випускникам інституту. За нашими підрахунками, ця категорія становила близько 30 осіб. Отже, як мінімум 50% потенційних вакансій у міських училищах займали повітові вчителі¹.

Ситуацію зчасним працевлаштуванням істотно погіршував й інший фактор — час перебування педагога на посаді. Самі критики проекту про міські училища 1872 р. не зовсім уявляли, скільки часу в середньому перебуває педагог на посаді. Їхні розрахунки коливались у межах 8–22 років. Зрозуміло, що в кожному освітньому окрузі цей показник був різним. За нашими даними, в 1877–1892 р. середній час перебування вчителів на посадах у Чернігівській губ. коливався в межах 12,6–13 років, а в Полтавській губ. доходив до 15 років.

На основі даних про тип міських училищ, про час перебування на посаді, про кількість випускників Глухівського інституту можна створити статистичну модель оптимальної кількості навчальних закладів для Полтавської та Чернігівської губ. у 1876–1894 рр. У 1876–1882 рр. учительський інститут та додаткові курси при ньому закінчили 124 особи. Якщо за середній час перебування на посаді вчителя в регіоні брати навіть мінімальні 12 років, то вихованців мали забезпечувати вакансіями 10 3-класних та 56 2-класних шкіл. У 1883–1888 рр. інститут випустив тільки 89 вихованців, для яких мала б функціонувати освітня мережа з 9 3-класних та 47 2-класних міських училищ. Для 88 випускників 1889–1894 рр. мала б функціонувати аналогічна мережа (Крижанівський, В. М. 2019, с. 1–70).

Наведені розрахунки засвідчують, що базовим негативним фактором був брак навчальних закладів в регіоні, які могли забезпечити роботою тільки половину випускників Глухівського інституту, а решта мала влаштуватися в сільські школи Полтавської, Чернігівської губ.; у правобережні школи Київського округу або навчальні заклади інших округів імперії.

Для порівняння зауважимо, що не кращою була ситуація у Віленському окрузі: там однойменний інститут в 1880–1890-х рр. функціонував лише

¹ Губернские и уездный учреждения Черниговской губернии. Памятная книжка на 1878 год. С. 1–170; Памятная книжка [Полтавской губернии] на 1874 год / ред. М. Н. Григорьев. Полтава, 1875. С. 1–171; Адрес-календарь Полтавской губернии на 1887 год / ред. Д. А. Трошинский. Полтава, 1886. С. 1–240.

на 16 міських та 25 повітових училищ, які могли запропонувати тільки 101 вакансію. Доречно відзначити й специфіку двокласних повітових училищ Віленського округу, які могли запропонувати не чотири, а лише дві вакансії випускникам білорусько-литовського учительського інституту¹.

Критичною була ситуація з працевлаштуванням випускників інституту в Оренбурзькому окрузі. Зрозуміло, що 20–24 міських та 4–6 повітових училищ не були спроможні забезпечити роботою всіх випускників місцевого інституту. Ймовірно, ситуацію ускладнювало й те, що в Оренбурзькому окрузі, на відміну від Київського та Віленського, 90% міських училищ становили 4-класні та 3-класні, штатом яких не передбачалася малооплачувана посада «помічника учителя»². Тому педагоги Оренбурзького округу були менш схильні змінювати професії. Також важливою проблемою вихованців Оренбурзького інституту була слабка підготовка, що не давала змоги успішно витримувати конкуренцію з вихованцями Казанського, Віленського, Глухівського інститутів за посади в училищах Сибіру й Далекого Сходу. Іще більше: не завжди оренбуржці витримували конкуренцію у власному окрузі. Так, вихованцям Глухівського інституту М. Лещенку, Ф. Абраменку, М. Кучеренку вдалось успішно працевлаштуватися на початку 1890-х рр. у навчальні заклади самого Оренбурзького округу³. Підкреслюємо, у момент найбільшого дефіциту вакансій у регіоні. Тоді виникає логічне запитання: поява глухівчан — це вияв низького рівня підготовки випускників місцевого інституту чи протекція нового очільника навчального округу І. Я. Ростовцева? Нагадаємо, що в січні 1890 р. попечителем Оренбурзького округу призначили Івана Яковича, який до того багато років працював округним інспектором Київського округу⁴.

У 1880-х — 1890-х рр. Міністерство народної освіти та попечителі округів намагалися послабити кризу працевлаштування випускників інститутів. Відповідно до Положення про учительські інститути 1872 р., у кожному подібному навчальному закладі мало навчатися 75 осіб, тобто 25 осіб на кожний курс. За потреби, кількість вихованців могла бути збільшена в одному класі до 35⁵. Загалом, указана кількість вихованців була оптимальною, враховуючи те, що кошторис такого спеціалізованого навчального закладу був аналогічним щорічним витратам на гімназію й реальне училище. Слід врахо-

¹ Памятная книжка Виленского учебного округа на 1895/96 учебный год. Вильно, 1896. С. 120–155.

² Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование государей императоров Александра III и Николая II, 1894–1895 годы. Ст. 367.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 55. Спр. 76. Арк. 2–5; ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 59. Спр. 79. Арк. 1–5, 13.

⁴ Список лиц, служащих по ведомству Министерства Народного Просвещения на 1903 год. Санкт-Петербург, 1903. С. 536.

⁵ Высочайше утвержденные Положения: 1) О городских училищах и 2) Учительских институтах // Полное собрание законов Российской империи. С. 733.

увати, що в середньому в гімназіях навчалось у 5 разів більше учнів, ніж прописана кількість вихованців у Положенні про інститути. В цьому разі зрозуміло, чому наприкінці 1860-х рр. серед освітян розгорнулася жвава дискусія про доцільність створення такого дорогого спеціалізованого навчального закладу в кожному освітньому регіоні¹.

Проте гостра криза працевлаштування змусила Міністерство освіти переглянути підхід до кількості вихованців. Так, 1882 р. було зменшено державне замовлення для Казанського інституту з 60 до 40 осіб; для Віленського (1886), Оренбурзького (1885) та Московського (1889) інститутів — до 45 вихованців. Варто наголосити, що, прописуючи мотиваційну складову рішення, керівництво міністерства акцентувало на недостатній кількості охочих навчатися (Віленський інститут), збільшенні витрат на утримання одного вихованця порівняно з початком 1870-х рр. (Московський інститут)². Утім, зрозуміло, що скорочення було зумовлене браком вакансій у міських училищах відповідних округів.

Серед рішень Міністерства освіти, керівництва навчальних округів за 1881–1900 рр. немає подібних постанов щодо Глухівського, Феодосійського, Белгородського інститутів. Водночас на 1 січня 1888 р. у Белгородському, Глухівському, Феодосійському інститутах навчалось 34, 58 та 41 вихованець відповідно. Наприклад, на 1 січня 1888 р. у Казанському, Оренбурзькому та Віленському інститутах, де міністерство обмежило кількість державного замовлення, навчалось 37, 40 та 41 особа відповідно³. З прописаних показників бачимо, що кількісні параметри майже ідентичні. У Глухівському інституті кількість вихованців істотно впала 1889 р., коли було встановлено своєрідний мінімум із 49 студеїв. Імовірно, для Глухівського інституту також зменшили державне замовлення. Так, на 1 січня 1892 р. в інституті Чернігово-Сіверщини навчалось 53 вихованці, з них 49 казеннокоштных, а на 1899 р. — 60 осіб (51 казеннокоштний)⁴. Необхідно взяти до уваги, що відрахування студентів не могло істотно вплинути на кількість державних місць в інституті, оскільки кількість вибулих вихованців у 1883–1893 рр. ніколи не перевищувала 10–12% (Таблиця 1). Окрім того, місця вибулих казеннокоштных мали заповнювати своскоштні вихованці.

¹ Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. С. 128.

² Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование императора Александра III, 1885–1888 годы. Ст. 11, 593; Сборник постановлений и распоряжений по учительскому институту, учительским семинариям и низшим учебным заведениям Московского учебного округа. Москва, 1895. С. 10; Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра III, 1881–1883. Т. 8. Ст. 960.

³ Извлечение из Всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1888 и 1889 годы. С. 124–131.

⁴ Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1891 год. Киев, 1892. С. 8; Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 год. Киев, 1900. С. 8–12.

Таблиця 1.

Залишені на другий рік та вибулі вихованці Глухівського учительського інституту

Рік	Залишені на другий рік	Вибулі	Загальний контингент вихованців інституту
1883	7	3	58
1884	8	6	53
1885	9		60
1887	8	3	58
1888	12	2	51
1889	2	6	50
1890	5	2	49 або 50
1893	12	1	58

Істотне покращення працевлаштування випускників учительських інститутів у 1896–1902 рр. зумовлювалося кількома чинниками. Зрозуміло, що визначальним із них стала розбудова мережі міських училищ, що уможливило зникнення дисбалансу між чисельністю випускників та кількістю вакансій у закладах освіти. Таблиця 2 містить розрахунки оптимального співвідношення кількості випускників і міських училищ. При обчисленні враховано прописані показники: кількість випускників інституту, переважний тип міського училища в навчальному окрузі та середній час перебування на посаді вчителя в регіоні.

Таблиця № 2

Кількість міських училищ, необхідних для забезпечення роботою випускників учительських інститутів

Кількість випускників	2-класне училище			3-класне училище			4-класне училище		
	10 p.	12 p.	15 p.	10 p.	12 p.	15 p.	10 p.	12 p.	15 p.
10	33	40	50	25	30	37	20	24	30
13	43	52	65	35	39	48	26	31	39
15	50	60	75	37	45	56	30	36	45
18	60	72	90	45	54	67	36	43	54
20	66	80	100	50	60	75	40	48	60

За даними звітів міністра освіти в 1890-х рр., у середньому Санкт-Петербурзький інститут випускав 20–22 учителі, Глухівський та Московський випускали 13–18, Оренбурзький, Казанський, Феодосійський, Белгородський, Віленський — 10–14. Зрозуміло, що типи міських училищ в освітніх регіонах були різними. Так, на 1890 р. у Санкт-Петербурзькому, Московському, Харківському, Одеському, Оренбурзькому округах частка одно- й двокласних міських училищ становила тільки 29%, 26,5%, 13%, 29%, 15% відповідно, а на 1901 р. просіла до 16%, 27%, 21%, 10% та 15%. Таким чином, від 70% до 87% міських училищ у цих округах становили, насамперед, 3-класні та 4-класні. Тому для цих округів як базовий тип навчального закладу в 1890-х рр. доцільно вибрати найпоширеніші 3-класні міські училища.

Особливістю Полтавської та Чернігівської губ. Київського, Віленського та Казанського округів була велика кількість двокласних училищ. Так, у Київському окрузі в 1890–1901 рр. частка одно- та двокласних училищ коливалась у межах 72–78%, а у Віленському — 40–56%. У свою чергу, в Казанському окрузі на 1890 р. близько 40% училищ були одно- та двокласні, проте на 1901 р. їх частка знизилася до 20%¹. Тому для Київського освітнього округу доцільно вибирати як базовий 2-класний тип шкіл, а для Віленського та Казанського — на початку 1890-х рр. оперувати одночасно 2-класним та 3-класним типами школи.

За нашими підрахунками, в 1890-х рр. середній час перебування на посаді в нестоличному регіоні в 3-класних та 4-класних училищах коливався в межах 12–15 років; тоді як у 2-класних училищах і особливо в депресивних регіонах, він міг наблизитися до 10 років.

Наголошуємо, що показники запропонованої таблиці необхідно коригувати з даними про частку вчителів з іншою освітою в системі міських училищ відповідного округу. Варто підкреслити, що в міських училищах з 1879 р. було дозволено набирати на посади «помічників учителя» осіб з дипломом учительської семінарії та стажем у початковій школі, не меншим за 6 років². У свою чергу, на вчительські посади претендували особи зі званням «учитель міського училища», випускники університетів, гімназій, духовних семінарій. Наприклад, на 1896 р. випускники Віленського інституту заповнювали лише 74,5% посад у міських училищах базового округу³. У Полтавській губ. на 1890 р. випускники Глухівського інституту охоплювали 76%, а в Чернігівській губ. на 1894 р. — 80% посад. Тому дані з таблиць необхідно коригувати щодо 1890-х рр. на 20–25,5% відповідно.

Враховуючи статистичні показники про кількість міських училищ у 1890–1905 рр., стверджуємо, що на 1900–1903 рр. в абсолютній більшості навчальних округів Російської імперії було подолано дисбаланс між кількістю випускників і навчальних закладів, які забезпечували їх роботою. Із Таблиці 3 бачимо, що на відповідні показники найраніше вийшли столичні округи: Санкт-Петербурзький — 1896 р. та Московський — 1890 р. Ба більше, в Московському окрузі вже в 1890-х рр. постала серйозна проблема нестачі педагогічних кадрів для міських училищ. Тому серед освітян регіону на початку 1900-х рр. обговорювалося відкриття другого учительського інституту (Дутов, Н. В. 2008, с. 220–232).

¹ Извлечение из Всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1892 год. С. 54–55; Извлечение из Всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1900 год. С-Петербург, 1902. С. 80–83; Извлечение из Всеподданейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1888 и 1889 годы. С. 142–144.

² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра II, 1877–1881. Т. 7. Санкт-Петербург, 1883. Ст. 1011–1012.

³ Памятная книжка Виленского учебного округа на 1895/96 учебный год. С. 120–155.

Таблиця 3

Міські училища Положення 1872 р. в Російській імперії (1890–1905)

Навчальний округ	1 січня 1890	1 січня 1892	1 січня 1893	1896	1 січня 1900	1 січня 1901	1 січня 1903	1 січня 1904	1 січня 1905
Варшавський	7	8	8	9	11	11	13	14	14
Віленський	15	16	16	18	21	25	56	57	60
Західна Сибір	15	17	17	18	14	14	26	26	27
Кавказький	33	35	35	38	43	45	59	62	67
Казанський	43	45	45	52	51	51	60	60	65
Київський	27	27	28	28	28	29	33	33	35
Московський	83	93	96	117	133	137	147	150	151
Одеський	31	31	31	34	46	49	59	60	59
Оренбурзький	20	20	20	24	27	27	30	32	32
Петербурзький	45	47	47	58	63	68	70	71	73
Ризький	26	27	27	27	27	27	28	29	30
Східна Сибір	11	11	11	7	9	9	10	11	11
Туркестанський край	9	9	9	10	10	18	19	19	19
Харківський	31	33	32	33	35	38	77	78	99
Приамурський край									13
Всього	396	411	414	465	518	548	687	702	750

Разом з тим, кризу працевлаштування випускників Казанського інституту було подолано завдяки не тільки розбудові достатньої мережі міських училищ на середину 1890-х рр., але й ліквідації Оренбурзького інституту (1896). У цьому разі інститут з другої половини 1890-х рр. почав функціонувати фактично на 2 освітні округи. Також 1902 р. повітові училища Віленського, Харківського та Одеського округів було реформовано в міські, тому на 1903 р. кількість вакансій для випускників регіональних учительських інститутів істотно зросла. Навіть більше: почала переважати кількість випускників. І загалом варто наголосити, що на 1905 р. міські училища Російської імперії вже потребували 300–350 випускників на рік, а інститути (1905) могли запропонувати лише 178 учителів¹. Тому можна стверджувати, що 1903 р. завершилася криза дефіциту вакансій у міських училищах, а в 1903–1905 рр. почали проявлятися паростки кризи дефіциту випускників учительських інститутів.

Єдиним навчальним округом, де не було подолано позначку в 50–60 училищ на 1903 р., був Київський. Як уже зазначалося, мережа міських училищ Полтавської та Чернігівської губ. на початок 1880-х рр. досягла максимального росту. Тому на теренах двох губерній проблему працевлаштування вихованців було вирішено завдяки іншому фактору: впливу випускників у сусідні навчальні округи, котрі не мали власного учительського інституту. З початку 1880-х рр. в Чернігівській та Полтавській губ. домінували малоперспективні двокласні училища. Тому інститутська молодь, що отримувала посади поміч-

¹ Всеподанейший отчет Министра Народного Просвещения за 1905 год. Санкт-Петербург, 1907. С. 146–150, 164–169.

ників учителя, намагалися через кілька місяців, один — два роки перевестися на вчительські посади в інші губернії. У свою чергу, вчителі міських училищ Лівобережжя України також намагалися перейти в інші регіони на посади штатних наглядачів або учителів-інспекторів міських училищ.

За нашими даними, не менше від 71 педагога цих губерній з 1889 по 1899 рр. перевелись у міські училища Положення 1869 р. Київського округу, міські училища Варшавського, Ризького та Одеського округів (Крижанівський, В. М. 2019. с. 10–90).

На теренах Київської, Подільської та Волинської губ. Київського округу функціонувало 35 2-класних міських училищ Положення 1869 р. Хоча Київський округ включав 5 губерній, інколи складається враження, що Чернігівська та Полтавська губ. функціонували окремо від навчальних закладів «Південно-Західного краю». Наприклад, у 1877–1890 рр. лише 23 вихованці Глухівського інституту влаштувалися в училища трьох правобережних губерній Київського округу. Утім, із них 16 осіб були направлені на роботу в кризові 1884 р. (4 особи), 1887 р. (8 осіб), 1890 р. (4 особи) (Крижанівський, В. М. с. 10–90). Тому на 1889 р. в міських училищах Подільської губ. працювало лише 6 вихованців інституту (15,3%), у Київській губернії — 5 осіб (11,6%), Волинській губ. — 4 особи (11%)¹. У 1889–1899 рр. ситуація істотно змінилася, бо 33 педагоги з Полтавщини та Чернігівщини перевелися на Правобережну Україну. Тому на 1899 р. у Київській губ. частка вихованців Глухівського інституту зросла до 19 осіб (38,7%), у Волинській губ. на 1900 р. — до 16 осіб (42%) (Крижанівський, В. М. 2019, с. 10–90)².

Іншими привабливими регіонами, куди масово почали переходити випускники Глухівського інституту, стали терени Ризького, Варшавського та Одеського округів.

Розробники проекту про учительські інститути 1872 р. не передбачали працевлаштування випускників у міських школах Дерптського (Ризького) й Варшавського округів. До середини 1880-х рр. Дерптський округ у навчальній частині зберігав автономію. Проте 1885 р. навчальні заклади трьох балтійських губерній було підпорядковано Міністерству народної освіти й розпочалася інтенсивна русифікація. Від 1887 р. в системі народної освіти при вивченні предметів, за винятком Закону Божого, російська мова стала переважною. Мови краю могли використовуватися тільки як допоміжні. Місцеві повітові училища оперативно реформувались у 27 міських шкіл з обов'язковою російською мовою викладання. Тому виник серйозний дефіцит педагогічних кадрів. Своєрідним донором педагогів для округу став Санкт-Петербурзький учительський інститут. Спочатку при ньому

¹ Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть II. Подольская губерния / составил А. А. Луцкевич. Киев, 1889. С. 5–143.

² Памятная книжка Вольнской губернии на 1898 год / под ред. В. Н. Козубского. Житомир, 1898. С. 92–98.

організували курси для вчителів із Балтії, а пізніше навчалися 2–3 стипендіати від Ризького округу. У 1885–1900 рр. в Балтії знайшли роботу 66 вихованців з Північної Пальміри¹.

Через брак вакансій у Віленському окрузі не менше за 16 вихованців місцевого інституту також працевлаштувалися в Балтії². Глухівський інститут став третім навчальним закладом імперії, який активно направляє вихованців у названий регіон. У 1891–1900 рр. 5 його вихованців було направлено, а 8 перевелися з міських училищ Полтавської та Чернігівської губ. у балтійські губернії (Крижанівський, В. М. 2019, с. 10–90).

Проте важливішим регіоном для працевлаштування випускників Глухівського інституту став Привіслянський край. Якщо для випускників Санкт-Петербурзького інституту базовим нематеринським навчальним округом стала Балтія, то для випускників Глухівського — підросійські польські землі. У 1889–1898 рр. туди тільки перевелися з навчальних закладів Полтавської та Чернігівської губ. не менше, ніж 20 вихованців Глухівського інституту. На середину 1890-х рр. штат міських училищ Привіслянського краю на 50% формувався з випускників Глухівського інституту. В подальшому вплив вихованців Глухівського інституту в Балтію та Привіслянський край тривав. За нашими підрахунками, з випускників інституту 1877–1906 рр. понад 90 влаштувалися на роботу саме в цьому регіоні (Крижанівський, В. М. 2019, с. 10–90)³.

Також істотно послаблював кризу працевлаштування в Полтавській та Чернігівській губ. вплив вихованців місцевого інституту в Одеський округ. Маємо дані, що в 1890-х рр. 10 осіб тільки перевелися в міські училища Бессарабської, Херсонської та Катеринославської губ. Одеського округу (Крижанівський, В. М. 2019, с. 10–126).

Таким чином, у 1883–1897 рр. Глухівський інститут, як і інші учительські інститути Російської імперії, мав системну кризу працевлаштування випускників й у базовому навчальному окрузі, й у інших регіонах країни. Зasadничими ознаками кризи, притаманними всім освітнім регіонам, були такі: істотне зменшення кількості вакансій у міських училищах базового освітнього регіону; збільшення часу пошуку роботи та погіршення якості пропонуваного посади.

Міністерству народної освіти вдалося частково послабити кризу, істотно скоротивши державне замовлення для інститутів у 1880–1890-х рр.; утім

¹ Празднование двадцатипятилетнего юбилея С-Петербургского учительского института. С. 68–69; Рождественский С. В. Исторический очерк деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург, 1902. С. 677–678; Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование императора Александра III, 1885–1888 годы. Ст. 239, 241–242, 278, 340.

² Двадцатипятилетие Виленского учительского института. С. 56–71.

³ Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. С. 130–143.

вирішення проблеми працевлаштування пов'язуємо тільки з інтенсивною розбудовою мережі міських училищ в 1890 — на початку 1900-х рр. в абсолютній більшості навчальних округів імперії. Лише в Київському окрузі на початок 1900-х рр. цей дисбаланс не було подолано, тому 50% вихованців Глухівського інституту були змушені працевлаштовуватися в освітніх закладах інших округів.

Авдеева, Т. К. 2012. Эволюция педагогического образования в России XIX — начала XX века. *Ученые записки Орловского государственного университета*. Вып. 2. С. 213–219.

Алёшина, С. А. 2013. Подготовка учителя в Оренбургском учительском институте (1876–1894). *Теория и практика общественного развития*. Вып. 12. С. 55–61.

Белашов, В. І. 2014. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. Вып. 2. С. 39–52.

Дем'яненко, Н. М. 1998. *Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX — перша третина XX ст.)*. Київ.

Дутов, Н. В. 2008. Из истории учительского института. Выбор места. *Ярославский педагогический вестник*. Вып. 4. С. 220–232.

Крижанівський, В. 2017. *Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.)*. *Бібліографічний словник*. Глухів.

Крижанівський, В. М. 2019. *Випускники Глухівського учительського інституту (1874–1906 р.)*. *Біографічний словник*. Глухів.

Московкин, В. М. 2014. Белгородский учительский институт: директора, преподаватели и выпускники. *Научный результат*. Серия «Социальные и гуманитарные исследования». Вып. 2. С. 34–35.

Мустафина, Ф. З. & Корнилова, И. В. & Магсумов, Т. А. 2014. У истоков педагогического образования в Татарстане: Казанский учительский институт (1876–1918). *В мире научных открытий*. [Online]. Режим доступа: <http://surl.li/omaal>

Avdeeva, T. K. 2012. Jevoluacija pedagogičeskogo obrazovanija v Rossii XIX — nachala XX v. [The Evolution of Teacher Education in Russia in the 19th — Early 20th Centuries]. *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta*. Вып. 2. S. 213–219. [In Russian].

Aljoshina, S. A. 2013. *Podgotovka učitelja v Orenburgskom učitel'skom institute (1876–1894)* [Teacher Training at the Orenburg Teachers' Institute (1876–1894)]. *Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija*. Вып. 12. S. 55–61. [In Russian].

Bielashov, V. I. 2014. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Хлуківського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014) [Historiography of the Study of History Oleksander Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (1874–2014)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*. Вып. 2. S. 39–52. [In Ukrainian].

Demianenko, N. M. 1998. *Zahalnopedahohichna pidhotovka vchytelia v Ukraini (XIX — persha tretyna XX st.)* [General Pedagogical Training of Teachers in Ukraine (XIX — First Third of XX Centuries)]. Kyiv. [In Ukrainian].

Dutov, N. V. 2008. Из истории učitel'skogo instituta. Vybora mesta [From the History of the Teacher's Institute. Choice of Location]. *Jaroslavskij pedagogičeskij vestnik*. Вып. 4. S. 220–232. [In Russian].

Kryzhanivskiy, V. 2017. *Vykładachi Hlukhivskoho instytutu (1874–1924 rr.)*. [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874–1924)]: *Biobibliografichnyi slovnyk*. Hlukhiv. [In Ukrainian].

Kryzhanivskiy, V. M. 2019. *Vypuskniky Hlukhivskoho uchytelskoho institutu (1874–1906 r.) [Graduates of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874–1906)]*: Biohrafichnyi slovnyk. Hlukhiv. [In Ukrainian].

Moskovkin, V. M. 2014. Belgorodskiy uchitel'skiy institut: direktora, prepodavateli i vypuskniki. [Belgorod Teachers' Institute: Directors, Teachers and Graduates]. *Nauchnyj rezul'tat*. Serija: «Social'nye i gumanitarnye issledovanija». Vyp. 2. S. 29–41. [In Russian].

Mustafina, F. Z. & Kornilova, I. V. & Magsumov, T. A. 2014. U istokov pedagogicheskogo obrazovaniya v Tatarstane: Kazanskiy uchitelskiy institut (1876–1918) [The Beginning of Pedagogical Education in Tatarstan: Kazan Teachers' Institute (1876–1918)]. *V mire nauchnykh otkrytij*. [Online]. Available at: <http://surl.li/omaal> [In Russian].

УДК 94(477.41)«18/19»:271.2]:349.3

DOI:

В. С. Тацієнко

ORCID: 0000-0003-3372-9765

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

Н. Л. Тацієнко

ORCID: 0000-0002-7872-9008

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

V. Tatsiienko

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

N. Tatsiienko

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

**ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО
ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ)**

*Pension Provision for the Orthodox Parish Clergy
in the Second Half of the 19th — Early 20th Century
(Based on the Materials of Kyiv Eparchy)*

*У статті на прикладі Київської єпархії простежено механізми на-
рухання пенсій православному парафіяльному духовенству як важливого
складника системи соціального захисту. Зазначено, що започаткували пен-
сійне забезпечення священників «Тимчасові правила...» 1866 р. Остаточно
ж пенсійну систему для православною духовенства було сформовано лише
на початку ХХ ст., і вона охоплювала всі категорії парафіяльного кліру.
Важливими для забезпечення духовенства були місцеві джерела — Емери-
тальна каса, Каса одноразової допомоги.*